

УДК 81'42:316.775.2:811.161.2

А. М. Кіщенко

кандидатка філологічних наук,
доцентка кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: ВЗАЄМОДІЯ КАТЕГОРІЙ АДРЕСАНТНОСТІ ТА ЕКСПРЕСИВНОСТІ

Статтю присвячено аналізу лексичних засобів вираження категорії адресанта в сучасному українському художньому постмодерністському тексті. Схарактеризовано основні групи стилістично маркованої і стилістично зниженої лексики, представленої в сучасному художньому тексті, зокрема варваризми, екзотизми, вульгаризми і діалектизми, тобто такі лексичні одиниці, що підпорядковані авторській інтенції та здатні демонструвати мовну особистість як мовця-автора, так і оповідача. Розглянуті мовні засоби схарактеризовані як репрезентанти двох категорій художнього тексту – адресантності та експресивності. Матеріалом для аналізу слугували прозові твори сучасних українських письменників Ю. Андруховича, С. Андрухович, О. Забужко, Ю. Іздрика, І. Карпи, А. Любки, Т. Прохаська та ін. Обґрунтовано, що стилістично маркована лексика в постмодерністському художньому тексті виконує експресивну функцію і є виразником авторського задуму – шокувати, провокувати, інтригувати.

Ключові слова: художній текст, категорія адресантності, категорія експресивності, екзотизм, вульгаризм, діалектизм.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Дослідження категорії адресантності передбачає аналіз передусім лексичних засобів вираження авторської позиції, зважаючи на що релевантним є вивчення взаємодії категорій адресантності та категорії експресивності. В українському мовознавстві теоретичним підґрунтям вивчення категорії експресивності є праці В. Чабаненка [12], а наразі переважає підхід, згідно з яким експресивність – це семантична суперкатегорія, «феномен мови та мовлення, що становить поєднання статичних та динамічних явищ, пов'язаних із внутрішніми (поняттєвими) і зовнішніми (функціональними) аспектами дослідження експресивних лексичних одиниць» [3, с. 6]. У такий спосіб об'єднано семантичний і функційний підхід до вивчення експресивності. Основним засобом вираження експресивності в художньому тексті (далі – ХТ) є мовні одиниці, серед яких основне місце належить лексичним. Активне залучення лексичного рівня мови до вираження категорії експресивності пояснюється внутрішніми властивостями лексичних одиниць, проте потребує ґрунтовного вивчення на матеріалі сучасного художнього тексту в аспекті взаємодії категорій адресантності та експресивності.

Ступінь дослідження проблеми в сучасному мовознавстві. Теоретичні засади дослідження категорії експресивності як власне мовного параметру мовлення обґрунтовано в працях Ш. Баллі [1], проте упродовж минулого століття експресивність потрактовували як функційну (О. Реформатський, Р.Якобсон та ін.), семантичну (Н. Бойко, А. Вежбицька, В. Гак, Н. Лук'янова, Й. Стернін та ін.), стилістичну (Е. Азнаурова, І. Арнольд, Ю. Скребньов та ін.), функційно-семантичну (В. Телія), лінгвопрагматичну (Дж. Остін, Дж. Сьорль та ін.) тощо. Останнім часом переважає комплексний підхід до визначення категорії експресивності як лінгвістичного параметра (Н. Бойко, В. Маслова та ін.),. На думку В. Маслової, основна функція експресивності в тексті полягає в посиленні впливу на інтелектуальну, емоційну та волюву сфери особистості реципієнта» [8, с. 12], звідси й виникає потреба аналізу тексту як компонента комунікативного акту, взаємодії двох комунікантів. Експресивність тісно пов'язана з емоційністю, звідси й виокремлення суміжних категорій емоційності та емотивності. Зокрема, Є. Галкіна-Федорук обґрунтувала поняття емоційності як призначене для вираження почуттів, а поняття експресивності – для виражальності та зображальності тексту [4, с. 104]. З огляду на це експресивність є ширшим поняттям, що охоплює, зокрема, й емоційність.

Мета дослідження – виявити особливості використання стилістично маркованої лексики в репрезентації категорії адресанта в сучасному українському художньому дискурсі.

Джерельною базою слугували прозові твори сучасних українських письменників Ю. Андруховича, С. Андрухович, О. Забужко, Ю. Іздрика, І. Карпи, А. Любки, Т. Прохаська та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження. Категорія адресантності виражається на лексичному рівні насамперед через марковану лексику – стилістично знижену, просторічну, жаргонну тощо. На думку Н. Бойко, «маркована лексика є безпосереднім виявом експресивної функції мови, реалізація якої пов'язана зі специфічними рисами, ознаками, властивостями предметів і явищ, що певним чином відображаються в семантиці слова, закріплюються за окремими звуковими комплексами та виступають стійкою основою відтворення аксіологічних висновків та емоційних станів мовців» [3, с. 6]. Номінативна діяльність є різновидом мовленнєвої і пізнавальної діяльності мовця, який у ХТ добирає номінації на позначення описуваної реальності. При цьому лексичний рівень належить до яскравих способів виявлення авторського ставлення до повідомлення: «сама лексика передовсім передає зміст висловлювання та надає суб'єктові мовлення найбільші можливості для добору засобів, репрезентує його думки та почуття» [9, с. 27]. Добір лексичних одиниць, зокрема маркованих, в авторському мовленні представляє комунікативну особистість автора, його інтенцію зображення дійсності.

Вульгаризми є яскравою рисою ідіостилу сучасних письменників, вони характеризуються згрубілістю, стилістичною зниженістю, оцінністю та експресивністю.

пресивністю. Вульгаризми потрактовують як «грубі, брутально-лайливі слова або звороти, ужиті в літературній мові. Входять до різних аргів, в художній літературі вживаються для реалістичного відтворення усного мовлення персонажів, а також для посилення експресії, яскравішої емоційної (здебільшого негативної) характеристики осіб чи явищ, вираження різкого осудливого ставлення до них» [7, с. 84]. У сучасних художніх творах вульгаризми вже стають стильовою ознакою, оскільки вживаються не лише в мовленні персонажів, а й в мовленні автора, напр.: *Старалася щиро, на совість, а що **ні фіга** не вийшло, то чесніше одразу здати карти – не гравець із мене й зараз, далі буде ще **хре-новіше**: провітку не видно, а сили вже не ті: не дівочка* (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу); *Бо хоч куди б ти подався, хвилин за п'ять неодмінно опинявся в тому самому **гадючнику**, звідки щойно випов* (Ю. Іздрик. Флешка 2 GB). У наведеному прикладі представлено суржикове мовлення, що рясніє росіянізмами та російськими вкрапленнями, проте частотними є і вульгаризми – лексичні одиниці, що є згрубілими, стилістично зниженими і не входять до літературної мови. Оповідач у цьому разі (розповідь ведеться від 1-ої особи) демонструє відповідний тип мовлення, для якого характерно вживання вульгарної лексики. Загалом такий тип спілкування або властивий низькокультурним мовцям, якщо йдеться про персонажне мовлення, тобто у такий спосіб автор характеризує дійових осіб, або є виявом авторської іронії, епатажу, демонстративної мовленнєвої поведінки, що є ознакою насамперед постмодерністського тексту, напр.: *І ще в мене якісь дивні прищипи з'явилися, щойно ходив за клуб **сцяти**, пробував роздивитися, але мало світла* (Л. Дереш. Намір!); *Геніями бувають лише психопати. Навіть якщо їхня геніальність цілком неужиткова (скажімо, вміння ліпити з **гівна** солдатиків), особистість цілком зосереджена на одному вмінні* (Ю. Іздрик. Флешка 2GB); *Перекриють геть нашим фермерам кисень, будемо тільки генномодифіковане **гамно** їсти* (І. Карпа. Піца Гімалаї). Вульгаризми мають відповідники в літературній мові, як у наведеному прикладі, натомість вони не є нормативними, тому перебувають поза її межами. У розмовному мовленні мовці подекуди вживають вульгаризми, однак правила мовленнєвої поведінки змушують добирати кодифіковану лексику. У ХТ розмовне мовлення, зокрема й вульгаризми, останнім часом стає ознакою демократизації стилістики. На думку С. Бирик, письменники виразно відчують «відмінності між усною повсякденно-побутовою мовою та тим, як ця природність може бути передана в писемному тексті, й тим, як за допомогою народнорозмовних одиниць має бути структурована художня оповідь, злиті в єдине художнє ціле її композиційні елементи» [2, с. 93]. На нашу думку, сучасні письменники не лише прагнуть відтворити живе, часом нелітературне мовлення, а й вразити читача та здійснити потужний вплив на його свідомість адресата.

Екзотизми потрактовують як запозичення «з маловідомої, найчастіше неєвропейської мови і вживані для надання мові особливого колориту» [11,

с. 156]. На думку Н. Гудими, «...прагнення до новизни та свіжості, емоційності й експресивності на тлі стандарту – визначальна риса мови сучасної художньої прози, тому іншомовні слова запозичуються навіть тоді, коли в цьому немає нагальної потреби і коли в українській мові є не менш точні еквіваленти» [6, с. 138], напр.: *У нас уже є маркети й супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педерасты. Все як у людей* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого).

Спостерігаємо різні стадії адаптації іншомовних лексем – від набуття графічної та фонетичної форми, напр.: *...в нападi раптового гніву я замахнувся на – як мені зненацька вдалося – режисера всього цього хепенінгу, і... не знаю, що сталося: чи то він використав якийсь блискавичний прийом кунг-фу, і мене на хвилю було знейтралізовано, а відтак я знову опинився озброєний посеред тлуму; чи то просто кінематографічний час повернувся назад...* (Ю. Іздрик. АМTM); *Редька, невимовно страждаючи від високочастотної звукової поп-атаки з подертих динаміків, однаково не могла себе змусити поритися в наплічнику й знайти спасенний айпод із яким-небудь старим треиш-панком на маргінесах трек-листа* (І. Карпа. Піца Гімалаї), пристосованих до української абетки та вимови, до розвитку граматичних категорій і словозміни, напр.: *Хайр чувака схожий на гніздо птеродактиля. Його руки по лікоть обвішані феньками, а на шиї теліпається сталевий пацифік* (Л. Дереш. Трохи п'їтьми). В останньому випадку запозичення навіть стають джерелом для оказіонального словотворення, напр.: *З намету вилазить бухий в дупель хіпусьо. Він по-собачому кудлатий і весь вкритий червоними смужками від коматозного лежання в траві* (Л. Дереш. Трохи п'їтьми). Такий тип використання іншомовних запозичень в адаптованій формі є дуже поширеним у сучасній прозі.

В іншому випадку йдеться про репрезентацію екзотизмів в оригінальному написанні – як у мові-джерелі, напр.: *А растамани – вони як леви. Африканські воїни саван, buffalo soldiers, зі страшними локонами на головах, із білими зубами й червоними очима, вони просто звіріють, коли опиняються на природі* (Л. Дереш. Трохи п'їтьми); *Цифрові світи, Second Life-и і вербалізовані простори літературного фентезі* (Ю. Іздрик. АМTM). На нашу думку, для сучасної української прози більше характерний саме другий випадок, коли іншомовна лексика подається в неадаптованому вигляді. З огляду на це текст насичений англійськими, французькими, німецькими словами та словосполученнями, що створює ефект поєднання кириличної абетки з латиницею, і ХТ сприймається як строкатий, необроблений, проте саме це і є метою автора. Категорія адресантності в цьому разі виявляється саме у свідомому «змішуванні» українських та іншомовних лексем, у створенні «текстового Вавилону», у «літературній глобалізації», у стиранні меж між мовами, в актуалізації міжмовної і міжкультурної взаємодії. ХТ у такий спосіб «не прив'язаний» до конкретної мови, а автор демонструє прагнення спілкуватися з таким читачем, для якого

немає мовних меж, який легко сприймає зміни мовного коду, знає основні європейські мови і здатний зрозуміти полілінгвального оповідача. За таких умов коментар або примітки з авторського боку є непотрібними, а іншомовні вкраплення сприймаються як вияв мовної гри та репрезентацію авторської позиції як інтелектуальної та іронічної. Екзотизми стають невід'ємною частиною авторського світу, в тексті вони виконують не стилістичну функцію, а функцію вираження категорії адресантності: в такий спосіб мовець окреслює «межі» свого художнього світу, відокремлює тих, хто непричетний до співпраці, співсприйняття цього світу.

Жаргонізми в ХТ вказують на використання елементів лексичних підсистем окремих соціальних груп [10, с. 33]. На позначення жаргону часто вживають терміни «соціолект», «сленг», «арго» проте наразі це питання належить до дискусійних у термінологічній площині. Серед основних виявів жаргонного мовлення виокремлюють поняття соціальних діалектів, або соціолектів, що власне й охоплюють жаргонізми. Серед них представлено кримінальний жаргон, молодіжні соціолекти, професійні соціолекти. Розглянемо основні групи жаргонізмів у сучасній українській прозі.

Серед жаргонізмів основне місце в аналізованому матеріалі належить: тюремному (кримінальному) жаргону, напр.: *Гонніки віддають перевагу чорним тонам із мізерними, сказати б, мінімалістичними вкрапленнями білого – біла смужка на кашкеті чи білий рубчик на кросівках* (Л. Дереш. Культ); військовому жаргону, напр.: *Грузин був років на чотири молодший, але він був дедом... Ти салабон, бо прослужив лише шість місяців. Салабонам вуса не польожени* (Ю. Андрухович. Таємниця); молодіжному жаргону, напр.: *Так ці тексти проциркулювали туснею кілька років* (Ю. Андрухович. Таємниця); міському жаргону (21 %), напр.: *...дикі поєднання одягу, недолуге «вінтажне» взуття з секунду (або з бабциних антресолей, тоді бабця не дуже обурювалася, бо ж впізнавала себе в своїй буремній юності)...* (І. Карпа. Піца Гімалаї). Жаргонізми передусім вжито для персонажних характеристик, а також для створення відповідного художнього світу, який, як і жаргон щодо літературної мови, є ненормативним, сприймається як відхилення, напр.: *Мені тільки прикро, що малий бачить, як по сміттєвих урнах порпаються алкаші* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого); *А малолетки, між іншим, його уважали* (Л. Дерш. Трохи п'їтьми). Однак якщо в мовленні персонажів жаргонізми маркують мовлення, вказують на відповідний соціальний статус мовця, то в цьому разі жаргонізми підпорядковані авторській інтенції та виражають категорію адресантності: вони використовуються як вкраплення в загалом нормативний авторський наратив.

Діалектизми в сучасній прозі значною мірою маркують авторське мовлення відповідно до того регіону, звідки походить автор, або у якому відбуваються описані події. Часто ці чинники поєднано, напр., письменники так званої школи «станіславського феномену» пов'язані або місцем народження, або про-

живання в Івано-Франківську, тому в їх творах часто-густо трапляються діалектизми, характерні для наддністрянського говору, поширеного у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, напр.: *До бюстів дуже пильно придивляються наші місцеві **гогусі** – лощені й пахучі молодики з тонкими вусиками і волоссям, рівно зачесаним на проділ посередині* (С. Андрухович. Фелікс Австрія); *На **фотелі** сидів сам нотар, курих одну за одною грубі сигарети, **штавлені** у срібне кільце, припаяне до олов'яного стержня, який опускався зі стелі* (Т. Прохасько. Непрості); *«Хто терпен – той спасен», – **завше** говорила його мати* (Г. Пагутяк. Зачаровані музиканти). Діалектизми не супроводжуються коментарями та примітками, вони вживаються в авторському мовленні переважно з метою окреслення мовного середовища описаних подій. На думку П. Гриценка, «використання кожного діалектизму має розглядатися як творчий експеримент митця, кінцевий результат якого визначається доцільністю залучення діалектних явищ до художнього твору та способами реалізації цієї необхідності» [5, с. 36]. У художньому мовленні переважають лексичні діалектизми, напр.: *У руках вона тримала два **горнятка** компоту: для себе й для Юрка* (Л. Дереш. Культ); *Він наклав яблука ще й тим **ліжником**, під яким щойно спав, покидав з себе все лахміття, зібрав великий мішок горіхів і яблук* (Т. Прохасько. Лексикон таємних знань); *У кутку зали ви запримітили вельми інтимний столик, за яким і сидів той **грубас** у товаристві ще кількох таких самих **гевалів**, щоправда, децю молодших віком* (Ю. Андрухович. Рекреації). Проте фіксуємо й фонетичні діалектизми, напр.: *Млинарський придумав навіть дуже **елегантне** закінчення роману* (Т. Прохасько. Лексикон таємних знань); *Контроль **пашпортів** на перевалі Бренnero тривав не довше трьох хвилин* (Ю. Андрухович. Перверзія).

Висновки і перспективи дослідження. У сучасній українській прозі фіксуємо вираження категорії адресантності насамперед на лексичному рівні, що виражається через активне використання варваризмів, екзотизмів, вульгаризмів, діалектизмів, тобто таких лексем, що підпорядковані авторській інтенції та здатні демонструвати мовну особистість як мовця-автора, так і оповідача. Проаналізовані лексичні одиниці є стилістично маркованими та підпорядковані вираженню експресивної функції мови.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Иностранная литература, 1955. 416 с.
2. Библик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2013. 589 с.
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування автореф. дис. доктора філол. наук. Київ, 2006. 38 с.
4. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. *Сборник статей по языкознанию*. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1958. С. 103–124.

5. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела. *Культура слова*. 1983. Вип. 25. С. 32–38.
6. Гудима Н. В. Семантика та стилістичні функції запозичень у мові української постмодерністської прози: монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець Д. Г. Золовейко, 2013. 192 с.
7. Ленець К. В. Вульгаризм. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 84.
8. Маслова В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. Минск: Выш. шк., 1997. 156 с.
9. Мельник С. М. Функціонально-семантичний потенціал експресивної лексики в українській прозі кінця XX – поч. XXI ст.: дис. канд. філол. наук. Одеса, 2013. 228 с.
10. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005. 464 с.
11. Ткаченко О. Б. Екзотизм. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 156.
12. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. Київ: Вища школа, 1984. 166 с.

References

1. Balli Sh. Obshaya lyngvistyia i voprosy frantsuzskogo yazyka [General linguistics and questions of the French language]. Moskva: Ynostrannaya lyteratura, 1955. 416 s.
2. Bybyk S. P. Usna literaturna mova v ukayins'kiy kul'turi povsyakdennya [Oral literary language in the Ukrainian culture of everyday life]. Nizhyn: Vyd-vo «Aspekt-Polihrat, 2013. 589 s.
3. Boyko N. I. Ukrayins'ka ekspresyivna leksyka: problemy semantyky i funktsionuvannya [Ukrainian expressive vocabulary: problems of semantics and functioning]: avtoref. dys. doktora filol. nauk. Kyjiv, 2006. 38 s.
4. Halkyna-Fedoruk E. M. Ob ékspresyivnosti y émotyonal'nosti v yazyke [On expressiveness and emotionality in language]. *Sbornyk statey po yazykoznananyu*. Moskva: Yzd-vo Moskov. un-ta, 1958. S. 103–124.
5. Hrytsenko P. Yu. Movy chysti dzherela [Languages are pure sources]. *Kul'tura slova*. 1983. Vyp. 25. S. 32–38.
6. Hudyma N. V. Semantyka ta stylistychni funktsiyi zapozychen' u movi ukayins'koyi postmodernist-s'koyi prozy [Semantics and stylistic functions of borrowings in the language of Ukrainian postmodern prose]. Kamyanets'-Podil's'kyy: Vydavets' D. H. Zoloveyko, 2013. 192 s.
7. Lenets' K. V. Vul'haryzm [Vulgarism]. *Ukrayins'ka mova: Entsyklopediya*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrayins'ka entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 2000. S. 84.
8. Maslova V. A. Lynhvystycheskyy analiz ékspresyivnosti khudozhestvennoho teksta [Linguistic analysis of the expressiveness of artistic text]. Mynsk: Vysh. shk., 1997. 156 s.
9. Mel'nyk S. M. Funktsional'no-semantychnyy potentsial ekspresyvnoyi leksyky v ukayins'kiy prozi kintsya XX – poch. XXI st. [Functional and semantic potential of expressive vocabulary in Ukrainian prose of the XX – early. XXI century]: dys. kand. filol. n. Odesa, 2013. 228 s.
10. Stavys'tka L. O. Argo, zharhon, slenh: Sotsiyal'na dyferentsiyatsiya ukayins'koyi movy [Argo, slang, slang: Social differentiation of the Ukrainian language]. Kyiv: Krytyka, 2005. 464 s.
11. Tkachenko O. B. Ekzotyzm [Exoticism]. *Ukrayins'ka mova: Entsyklopediya*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrayins'ka entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 2000. S. 156.
12. Chabanenko V. A. Osnovy movnoyi ekspresiyi [Fundamentals of speech expression]. Kyiv: Vyshcha shkola, 1984. 166 s.

Kishchenko A. M.

**STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE MODERN
LITERARY TEXT: INTERACTION OF THE CATEGORY
OF ADDRESSABILITY AND EXPRESSIVENESS**

The article is devoted to the analysis of lexical means of expression of the category of the addressee in the modern Ukrainian artistic postmodern text. The main groups of stylistically marked and stylistically reduced vocabulary presented in the modern literary text are characterized, in particular barbarisms, exoticisms, vulgarisms and dialectisms: such lexical units that are subject to the author's intention and are able to demonstrate the linguistic personality of the author. The considered language means are characterized as representatives of two categories of the artistic text – addressability and expressiveness. The material for the analysis was the prose works of modern Ukrainian writers Yu. Andrukhovych, S. Andrukhovych, O. Zabuzhko, Yu. Izdryk, I. Karpa, A. Lyubka, T. Prokhaska, and others. It is substantiated that stylistically marked vocabulary in a postmodern artistic text performs an expressive function and is an expression of the author's intention – to shock, provoke, intrigue.

Key words: literary text, category of addressability, category of expressiveness, exoticism, vulgarism, dialectism.